

<http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2018.33>

Muslim Tatar Minorities in the Baltic Sea Region, ed. Ingvar Svanberg, David Westerlund (Muslim Minorities, vol. 20), Brill, Leiden–Boston 2016, ss. 184, ISBN 978-90-04-30584-7.

Recenzowana pozycja jest 20 tomem serii „Muslim Minorities” wydawanej przez wydawnictwo Brill od 2003 r. Od momentu ukazania się *Muslim Tatar Minorities in the Baltic Sea Region* w 2016 r. opublikowano w niej aż dziewięć kolejnych tomów, co może wskazywać na dużą wagę, jaką do wspierania tego kierunku badań przywiązuje holenderski (i jednocześnie międzynarodowy) wydawca. Cele przyświecające tej serii precyzuje on jako „reprezentowanie badań naukowych dotyczących sytuacji islamu i muzułmanów w różnych regionach świata, dla których charakterystyczne jest długoterminowe europejskie osadnictwo: w Europie od Atlantyku po Federację Rosyjską, w Amerykach, w południowej Afryce i w Australazji. Częścią serii są również badania nad innymi regionami, gdzie islam jest religią mniejszości”¹. Ponadto seria z założenia składać ma się zarówno z monografii, jak i dzieł zbiorowych dotyczących różnych dziedzin nauki. Przegląd tytułów wskazuje na sukcesywne realizowanie tych zamierzeń.

Problematyka wybranych państw regionu bałtyckiego pojawiała się w niektórych wcześniejszych publikacjach serii: w tomie dotyczącym muzułmanów w międzywojennej Europie uwzględniono sytuację na Litwie², jedna z monografii autorskich zaś zawiera komparatystykę Finlandii i Irlandii³. Do pokrewnej tematyki sięgają również autorzy dwóch rozdziałów w publikacji dotyczącej islamskiego przywództwa na terenach dawnych imperiów ottomańskiego i rosyjskiego: rozdziały te traktują o Pol-

¹ <https://brill.com/view/serial/MUMI> (dostęp z 27 V 2018 r.).

² Egdūnas RAČIUS, *Muslims of Interwar Lithuania: The Predicament of a Torn Autochthonous Ethno-Confessional Community*, [in:] *Muslims in Interwar Europe. A Transcultural Historical Perspective*, ed. Bekim AGAI, Umar RYAD, Mehdi SAJID (Muslim Minorities, vol. 17), Leiden–Boston 2015, s. 178–204.

³ Tuula SAKARANAHO, *Religious Freedom, Multiculturalism, Islam Cross-reading Finland and Ireland* (Muslim Minorities, vol. 6), Leiden–Boston 2006.

sce i Litwie⁴. W recenzowanej pozycji skupiono się na konkretnej grupie muzułmanów: muzułmanach tatarskich, którzy – co trzeba od razu zauważyć – stanowią grupę wewnątrznie zróżnicowaną. Ponadto hasło regionu bałtyckiego potraktowano bardzo szeroko, idąc śladem obecności badanej mniejszości.

Na tom składają się kolejno: przedmowa, spis ilustracji, noty o autorach, wstęp, osiem rozdziałów ułożonych w ramach trzech części oraz indeks. Układ treści – wspomnianych części, w które zorganizowane są rozdziały – jest chronologiczny i odpowiada kolejnym falom osadnictwa muzułmanów tatarskich: do partii pierwszej (wcześnie osadnictwo) przynależą Litwa i Polska, do drugiej (druga fala) – Sankt Petersburg, Finlandia, Estonia i Łotwa, a do trzeciej (trzecia fala) – Szwecja oraz Niemcy. Autorzy to grupa badaczy z różnych państw specjalizujących się przede wszystkim w historii, religioznawstwie i etnologii.

W przedmowie redaktorzy tomu podkreślają, że „od wieków muzułmanie tatarscy stanowią część etnicznej mozaiki regionu bałtyckiego” (s. VI) i wyjaśniają, że przyświecała im chęć przybliżenia, w tym przypadku mało znanej, historii kulturowej. Tom obejmuje wyniki badań nad państwami położonymi nad Morzem Bałtyckim z dwoma wyjątkami. Ze względu na zbyt słabą obecność Tatarów w Danii nie poświęcono jej osobnego rozdziału, zrezygnowano również z opisu całej Rosji jako obszaru zbyt rozległego (i znacznie wykraczającego poza strefę bałtycką) z jednej strony i jako relatywnie dobrze zbadanego z drugiej. Zamiast tego zdecydowano się na włączenie do tomu studium pojedynczego miasta, Sankt Petersburga, z racji na m.in. ścisłe kontakty ze środowiskami tatarskimi w innych miejscach nad Bałtykiem. Zastanawiać się można nad słusznością tych decyzji: zajmujący rozdział o Szwecji, w której obecność Tatarów również nie jest znaczna, podaje w wątpliwość zasadność pominięcia Danii. Ponadto uderzające jest umieszczenie obok siedmiu studiów poświęconych państwu jednego dotyczącego miasta; czy przypadek Sankt Petersburga rzeczywiście usprawiedliwia taką niekonsekwencję? Rozdziały dotyczące Polski i Litwy pokazują natomiast, że miastem ciekawym do zbadania w ramach odrębnego *case study* byłoby Wilno, stanowiące pogranicze niejako „samo w sobie”.

Po wprowadzeniu umieszczono spis 33 ilustracji zawartych w tomie. Stanowią one ciekawe wzbogacenie poszczególnych artykułów, a ich spis z pewnością pomaga w nawigacji na poziomie całości publikacji. Żałować można jednak, że w tekstach brakuje bezpośrednich odwołań do konkretnych fotografii czy dokumentów (w formie odsyłaczy do ilustracji o danym numerze). Jest to szczególnie uciążliwe w niektórych przypadkach, np. w rozdziale o Litwie, gdzie oprócz podpisu do zdjęcia przedstawiającego pielgrzymów w Mekce (il. 1.4, s. 41) w tekście właściwym brakuje informacji mogących służyć za kontekst do jego umieszczenia. Podobnie w rozdziale dotyczącym Niemiec, gdzie zamieszczono rysunek (il. 8.2, s. 169) przedstawiający tatarskiego artystę niewymienionego w tekście. Fotografie te stanowią niezmiernie cenny materiał i od-

⁴ Egdūnas RAČIUS, *Lithuania*, [in:] *Islamic Leadership in the European Lands of the Former Ottoman and Russian Empires Legacy, Challenges and Change*, ed. Egdūnas RACIUS, Antonina ZHELYAZKOVA (Muslim Minorities, vol. 23), Leiden–Boston 2017, s. 272–292; Agata S. NALBORCZYK, *Poland*, [in:] *ibid.*, s. 293–313.

powiedni komentarz byłby ważnym wzbogaceniem warstwy merytorycznej recenzowanej książki.

Niezwykle ważnym elementem tomu jest obszerne wprowadzenie autorstwa niemieckiego badacza Sebastiana Cwiklinskiego. Jak słusznie zauważa na początku swoich rozważań, tematyka tej pracy zbiorowej jest o wiele bardziej złożona, niż mogłoby się wydawać: już samo pojęcie Tatarów jest niejednoznaczne i można mówić o „grupach ludności powszechnie określanych jako Tatarzy” (s. 1). Obok praktycznie nieobecnych w regionie bałtyckim Tatarów krymskich wyróżnia się Tatarów wołżańskich oraz polsko-litewskich. Mimo łączących ich cech wspólnych nie stanowią oni jednolitej zbiorowości i w badaniach nad nimi ważny jest wymiar regionalny czy nawet – jak dalej stopniuje autor – lokalny. Wśród punktów wspólnych wymienić należy rok 1917 jako moment przełomowy ze względu na upadek zamieszkiwanego przez Tatarów Imperium Rosyjskiego i powstanie – m.in. w jego konsekwencji – szeregu niepodległych państw w kolejnych latach. We wprowadzaniu uwzględniono również położenie Tatarów na Białorusi – ze względu na ich silne związki kulturowe z Tatarami w Polsce i Litwie zdecydowano, że niewłaściwe byłoby całkowite wyłączenie ich z tych rozważań. Takie podejście może się okazać ciekawe dla osób zajmujących się dziedzictwem Rzeczypospolitej Obojga Narodów, jak bowiem zauważa Cwiklinski: „rozdzielenie pomiędzy «polskimi» i «białoruskimi» Tatarami w tamtym okresie [do XIX w. – K.C.] wydaje się niemożliwe” (s. 7). Z kolei podsumowując wyniki badań składających się na dalsze artykuły, autor wskazuje na komponenty tożsamości tatarskiej typowej dla regionu Bałtyku: 1) wspólne przekonanie o pochodzeniu od „narodu tatarskiego” rozumianego jako Złota Orda, 2) islam będący religią zdecydowanej większości. Celem rozdziałów poświęconych państwom jest po pierwsze, skupienie się na specyfice danej tatarskiej społeczności, a po drugie, uchwycenie sposobów jej komunikacji ze światem zewnętrznym.

Część pierwszą otwiera rozdział poświęcony Litwie autorstwa Tamary Bairašauskaitė i Egdūnasa Račiausa. Początki tatarskiej diaspory w Wielkim Księstwie Litewskim przypadają na XIV w. Ta część Tatarów, która przeszła na chrześcijaństwo, szybko się asymilowała, przez co wśród szlachty pojawiły się rody o tatarskich korzeniach. W czasie rozbiorów, w Imperium Rosyjskim, Tatarów zaliczano do grupy niechrześcijan. Po upadku Imperium niespełna tysięczna ich mniejszość znalazła się w granicach Litwy, a centrum aktywności litewskich Tatarów pozostało Wilno – wówczas część Polski. W świetle wcześniejszych rozważań S. Cwiklinskiego dotyczących późnego ukształtowania się odrębnych tożsamości Tatarów litewskich, polskich i białoruskich żałować można, że tutaj problem ten praktycznie pominięto, co czyni zwłaszcza ustępy dotyczące okresu międzywojennego zdecydowanie niejasne. Przykładowo bracia Leon i Olgierd Kryczyńscy mieli przewodniczyć grupie polskich mużułmańskich studentów, a Leon wymieniony jest dodatkowo jako inicjator badań nad historią i kulturą litewskich Tatarów. Brakuje jednak pochylenia się nad jego tożsamością i jej uwarunkowaniem. Z kolei analiza współczesnej sytuacji na Litwie pokazuje, że tamtejsza społeczność tatarska się sekularyzuje, a łączna liczba mużułmanów tatarskich dodatkowo się obniża z przyczyn takich jak emigracja czy małżeństwa mieszane.

Rozdział drugi, autorstwa Agaty S. Nalborczyk, poświęcony został Polsce, gdzie pierwsi Tatarzy, wywodzący się z Wielkiego Księstwa Litewskiego, zaczęli się osiedlać w XVII w. Autorka przedstawia tradycję militarnego zaangażowania Tatarów, po czym

w kolejnych podrozdziałach prezentuje ich specyfikę jako mniejszości religijnej i etnicznej, na koniec krótko zarysowując ich niektóre aktywności w sferze kultury oraz sytuację współczesną. Przyjęty układ treści uznać trzeba za przejrzysty i trafny. Swobodnym znakiem czasów jest dokonany przez autorkę – po uprzednim przedstawieniu organizacji i stowarzyszeń oraz kultywowanych tradycji – przegląd stron internetowych im poświęconych, jednocześnie jednak zastanawia nieuwzględnienie ich w bibliografii (jako netografii).

Kolejny rozdział, autorstwa Renat Bekkin i Sabiry Ståhlberg, dotyczy Sankt Petersburga. Otwiera on następną część książki poświęconą drugiej fali osadnictwa – Tatarzy przybyli tam na początku XVIII w. Obranie za przedmiot badań miasta pozwoliło na wskazanie m.in. tatarskich ulic i rynku, powstających zgromadzeń różnych (i licznych) grup etnicznych czy na przybliżenie historii tatarskiego meczetu i cmentarza. Jako metropolia i stolica miasto przyciągało (niektórych tylko sezonowo – robotnicy) i skupiało różne grupy ludzi także spośród Tatarów. Zwolennicy tradycyjnego sposobu życia korzystali z możliwości życia głównie wśród „swoich” (autorzy nie odnoszą się tu jednak do pojęcia getta), mówili po tatarsku, inni wnosili swój wkład w tworzenie kultury rosyjskiej.

Rozdział czwarty poświęcony Finlandii napisali Harry Halén i Tuomas Martikainen. Początki obecności Tatarów na tym terenie również związane były z działaniami wojskowymi – znajdowali się oni w grupie żołnierzy wysyłanych tam do garnizonów. Niedługo później pojawili się także pierwsi tatarscy kupcy i z upływem lat to ta profesja stała się wśród fińskich Tatarów dominująca, przechodząc rozwój od handlu obwoźnego do hal targowych. Historia Tatarów w Finlandii, przez nich samych uznawana za „wzorowy przykład integracji” (s. 103), nie uchroniła ich przed ogólnym wzrostem niechęci do muzułmanów, jaki nastąpił po imigracji nowych nietatarskich wyznawców. Ta niewielka obecnie społeczność o podwójnej: fińskiej i tatarskiej tożsamości boryka się ponadto z problemami demograficznymi.

W kolejnej części Toomas Abiline i Ringo Ringvee przybliżyli sytuację Tatarów w Estonii – ponownie są to żołnierze i kupcy. Rozdział ten został w znacznej mierze oparty na historii mówionej, co wyróżnia go na tle innych artykułów. Dzięki temu dowiadujemy się np. o okazjonalnych kłótniach między tatarskimi a żydowskimi chłopcami (do których nie dochodziło z Estończykami) czy przypadkach nieprzestrzegania zakazu spożywania alkoholu. Tatarzy w Estonii utrzymywali bliskie kontakty z fińskimi Tatarami, co na długi czas zostało przerwane w 1940 r. wraz z początkiem sowieckiej okupacji Estonii. Położyła ona kres również wielu tradycyjnym formom aktywności tatarskiej społeczności, a ich życie religijne przeniosło się do domów. Sowiecka polityka migracyjna poskutkowała wzrostem liczby Tatarów, wielu z nich jednak powróciło do Tatarstanu w latach dziewięćdziesiątych XX w. Choć za podstawę tożsamości tatarskiej w Estonii uważa się język i religię, obecnie – wydawać by się mogło, że tylko – około połowa społeczności włada tym językiem. Zdaniem autorów na tle innych mniejszości narodowych jest to wynik korzystny – niestety, nie podają oni jednak danych, które pozwoliłyby czytelnikowi na własną ocenę w tym zakresie. Podobnie jak ich pobratymcy w innych państwach, także w Estonii Tatarzy borykają się z problemem malejącej liczebności, wciąż jednak – co mniej typowe – pozostają najliczniejszą grupą etniczną wśród tamtejszych muzułmanów.

Rozdział szósty, autorstwa Valtersa Ščerbinskisa, dotyczy Łotwy, gdzie aż do końca XIX w. obecność Tatarów była sporadyczna. Jednym z ciekawszych wątków podjętych w tekście jest przynależność trójki Tatarów do łotewskiej organizacji nacjonalistycznej Pērkonkrusts. Żałować można, że autor nie rozwija kwestii trudności w rozróżnieniu tożsamości tatarskiej i tureckiej, której przejawem miały być pomyłki w paszportach w okresie międzywojennym. Komu jeszcze, oprócz urzędników, zdarzały się podobne wątpliwości? Większość Tatarów opuściło Łotwę przed końcem niemieckiej okupacji, wkrótce jednak liczebność społeczności miała wzrosnąć – podobnie jak w Estonii okres powojennej władzy sowieckiej wiązał się z napływem imigrantów. Ciekawym zjawiskiem wartym bliższej analizy – być może w ujęciu komparatystycznym – jest wzrost liczby Tatarów w pierwszym okresie po upadku Związku Sowieckiego. W kontekście całego tomu ważna wydaje się końcowa uwaga autora: jego zdaniem trudności z nawiązywaniem kontaktu z Tatarstanem (wynikające z dużego dystansu geograficznego) skutkują wzrostem zainteresowania kontaktem z Tatarami bałtyckimi czy szerszej europejskimi.

Rozdział poświęcony Szwecji, autorstwa Sabiry Ståhlberg i Ingvara Svanberga, należy już do części trzeciej dzieła. Tamtejsza mniejszość tatarska jest tak nieliczna, że – cytując autorów – „ledwie znana czy uznawana nawet wśród ekspertów i władz migracyjnych” (s. 145); niewielka jest też baza źródłowa do ich dziejów. Z tego względu w tekście znajdują się niejednokrotnie bardzo jednostkowe informacje: dotyczące jednej osoby, rodziny czy pojedynczej restauracji. Żałować można, że autorzy nie wyposażyli tego rozdziału w przypisy – oprócz źródłowych brakuje i tych odsyłających do literatury, np. wtedy, gdy wprowadzają (*nota bene* bardzo ciekawe, a pierwszy raz pojawiające się w tej pozycji) pojęcie „instytucjonalnej kompletności”, służące do opisania stopnia dostępu do instytucji pozwalających na zachowanie swojego języka i kultury. Natomiast pojęcie, do którego się nie odwołano, a które mogłoby być pomocne w badaniu i rozumieniu tożsamości Tatarów (nie tylko w Szwecji), to *in-betweenness* – bycie niejako pomiędzy różnymi tożsamościami, czy też inne odnoszące się do kategorii tożsamości hybrydowej⁵.

Ostatni artykuł w tomie, ponownie autorstwa Sebastiana Cwiklinskiego, dotyczy Niemiec. Początki powstawania tam tatarskiej społeczności sięgają pierwszych lat XX w. Po pierwszej wojnie światowej znaczna część tatarskich jeńców wojennych pozostała w Niemczech; także po drugiej wojnie światowej Tatarzy przebywali w tamtejszych obozach dla przesiedleńców (*displaced persons camps*). Kolejną zmianę przyniosła dopiero emigracja po upadku Związku Sowieckiego, przełomem zaś był festiwal kultury tatarskiej zorganizowany w 2003 r., po którym doszło do wyraźnej intensyfikacji działań na rzecz tatarskiego dziedzictwa. Jak słusznie zauważa autor, okoliczności szybkiego końca (lata 2005–2006) tych aktywności są bardzo znamienne: doszło do podziału wśród Tatarów na tle lojalności wobec Rosji z jednej strony i Niemiec z drugiej – co stało się możliwe tylko dlatego, że była to kwestia ważniejsza dla nich od kultury tatarskiej (czy też baszkirskiej). Obecnie organizacją takich wydarzeń zajmują się osoby ze środowiska akademickiego i nie kryje się za nimi życie społeczności Ta-

⁵ Ahmet ATAY, *Hybrydyty*, [in:] *Encyclopaedia of Identity*, vol. 1, ed. Ronald L. JACKSON, London 2010, s. 338–339.

tarów. Autor w rozdziale skupia się wyraźnie na historycznym zapisie ciągu wydarzeń, nie poświęcając więcej miejsca np. tradycjom – co może jednak wynikać ze specyfiki badanego przezeń kraju.

Przechodząc do uwag końcowych, wypada zauważyć, że przed autorami i redaktorami recenzowanej publikacji stało każdorazowo niełatwe zadanie odniesienia się do szeregu zjawisk i problemów kształtujących zarówno historyczne, jak i współczesne doświadczenie muzułmanów tatarskich w regionie bałtyckim. Ze względu na różny warsztat poszczególnych badaczy z jednej strony i odmienny materiał badawczy z drugiej rozdziały te z pewnością nie są jednorodne, nie stanowią wypełnienia jednego kwestionariusza badawczego – odpowiada to jednak specyfice badanego problemu. Można natomiast żałować, że w niektórych przypadkach nie pochyłono się bliżej nad okolicznościami historycznymi i przejście do realiów współczesnych miało niekiedy charakter dosyć gwałtowny. Tym jednak, co bardziej doskwiera na przestrzeni całego tomu, jest brak elementów optyki socjologicznej – a mowa przecież o społecznościach i czynnikach je kreujących. Wydaje się, że momentami zbyt silne było dążenie do kategoryzacji, gdy rzecz dotyczyła złożonej – zwłaszcza w przypadku osób należących do mniejszości etnicznej i wyznaniowej – kwestii tożsamości. Formułowane zastrzeżenia nie mogą jednak podważyć wartości recenzowanego wydawnictwa, które z pewnością stanowić będzie nieodłączny punkt odniesienia w dalszych badaniach nad tą tematyką. Dla polskiego czytelnika lektura ta może być szczególnie ciekawa choćby dlatego, że umieszcza Tatarów polskich w innym, szerszym kontekście.

Mgr Kinga Czechowska
Instytut Historii i Archiwistyki
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
e-mail: kinga.czechowska@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0002-2620-6096